

नेपालमा जैविक विविधता व्यवस्थापनमा देखिएका सम्भावना र चुनौतीहरू

■ शंकरप्रसाद दाहाल र ओम प्रकाश देव

पृष्ठभूमि

जैविक विविधता नेपालको प्रमुख प्राकृतिक स्रोत हो। यसले देशको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र पारिस्थिकीय प्रणालीमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याइरहेको छ। नेपालमा जैविक विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायहरू र सामुदायिक वन (सा.व.) कार्यक्रमको महत्वपूर्ण देन रहिआएको छ। वन जङ्गलको विनासले वनस्पति तथा जीवजन्तुको बासस्थानमा ह्रास आइ नेपालको जैविक विविधता सडकपूर्ण अवस्थामा जान लागेको छ भन्ने कुरा विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यसै सन्दर्भमा 'सहभागितामूलक एकीकृत जैविक विविधता व्यवस्थापन' कार्यमूलक अध्ययनले नेपालका पाँच जिल्लाहरूमा गरिरहेको सा.व. कार्यक्रममा जैविक विविधता संस्थागत गर्ने कुराको अध्ययन र यसमा देखिएका प्रारम्भिक सम्भावना र चुनौतीहरू यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

जैविक विविधताको अर्थ

जैविक विविधता शब्दलाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न तरिकाले अर्थ लगाएको पाइन्छ। जैविक विविधता भन्नाले जीवित वनस्पति, जिवजन्तु, जीवाणु र तिनीहरूबाट उत्पादित वस्तु जो मानवीय उपयोग जस्तै: खाद्यान्न, घाँस, इन्धन, मल, पोषकतत्व, औषधी आदि पर्दछन्। यी स्रोत जैविक वस्तु भएको र यिनीहरूबाट विभिन्न विशिष्ट रासायनिक पदार्थहरू जस्तै: औषधी, रंङ तथा वंशाणु सामग्रीहरू उत्पादन गर्न सकिन्छ।

जीवित प्राणी तथा वनस्पतिहरूको वंशाणु, प्रजाति र पारिस्थिकीय तहमा हुने भिन्नतालाई नै जैविक विविधता भनिन्छ। जसमा स्रोतका आधारमा प्रजाति भिन्न, प्रजाति-प्रजाति बीचमा र पारिस्थिकीय तहमा हुने सबै खाले भिन्नतालाई लिनुपर्छ। तसर्थ साधारण अर्थमा जैविक विविधता भन्नाले जीवित प्राणी तथा वनस्पतिहरू जो जमिन तथा समुद्रमा रहन्छन्, तिनीहरूको वंशाणुगत, प्रजाति तथा पारिस्थिकीय तहमा हुने भिन्नतालाई बुझ्नुपर्छ। यिनीहरू एकअर्कामा फरक फरक हुन्छन्। जैविक विविधता सामाजिक र पारिस्थिकीय प्रकृत्या हो जहाँ सांस्कृतिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक र सौन्दर्यात्मक गुणहरूको पारिस्थिकीय प्रणालीसँग सम्बन्ध रहन्छ।

जैविक विविधताको महत्व र यस सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय चासो

पृथ्वीमा सिर्जित जीवित प्राणी र वनस्पतिहरूले प्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न सामग्री तथा सेवा (खाद्यान्न, औषधी, औद्योगिक कच्चा पदार्थ) प्रदान गर्नुका साथै अप्रत्यक्ष रूपमा वैज्ञानिक, आध्यात्मिक तथा मनोवैज्ञानिक अध्ययन गर्न र पारिस्थिकीय सन्तुलन कायम गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेका हुन्छन्। सबै प्रजातिहरूले पृथ्वीमा रहेर वातावरणीय तथा पारिस्थिकीय सन्तुलनका लागि र मानव तथा अन्य जीवित वस्तुको अस्तित्वका लागि समेत योगदान पुऱ्याइरहेका छन्।

विश्वमा जनसंख्या वृद्धि, भौतिक विकास तथा अन्य विभिन्न कारणले जैविक प्राणी तथा वनस्पतिको संख्यामा दिनानुदिन ह्रास हुने क्रम बढ्दो छ। तसर्थ मानवीय हित र प्रत्येक जीवजन्तु तथा वनस्पतिको सह-अस्तित्वलाई कायम राख्न यस्ता प्रजातिलाई लोप हुनबाट बचाउन आवश्यक छ।

विश्व समुदायले जैविक विविधताको संरक्षण गर्नका लागि जैविक विविधता सम्बन्धी सम्मेलनको आयोजना गरिसकेको छ। जैविक विविधता सम्बन्धी विभिन्न नीति तथा सिद्धान्त स्वीकृत गरी उक्त सम्मेलनमा भाग लिएका सदस्य राष्ट्रहरूले आ-आफ्नो तर्फबाट जैविक विविधता संरक्षण गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै विभिन्न कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि प्रयास गर्दैछन्। जैविक विविधता सम्मेलनका उद्देश्यहरू निम्न छन्।

- स्थानीय र परम्परागत खोज/अन्वेषण, ज्ञान, सीपलाई आदर गर्दै जीवन पद्धतिसँग सम्बद्ध सबै जैविक विविधताको संरक्षण र दिगो उपयोग गर्ने,
- स्थानीय र परम्परागत ज्ञान, सीप, खोजमा अन्वेषणकर्तालाई संलग्न गरी तिनीहरूको स्वीकृतिमा जैविक विविधताको मापदण्डलाई प्रवर्द्धन गर्ने,
- जैविक विविधता सम्बन्धी भए/गरेका अभ्यासलाई एकीकृत गरी तिनको प्रवर्द्धन गर्दै न्यायोचित लाभांश वितरणमा जोड दिने।

प्रायजसो जैविक विविधता सम्पदामा धनी क्षेत्रहरू परम्परागत स्थानीय समुदायको बाहुल्यता भएका क्षेत्रमा अवस्थित छन्। त्यसैगरी खेती गरिने बालीका स्रोत जङ्गली प्रजाति हुन् र तिनीहरू जैविक विविधता सम्पन्न तर स्थानीय आदिवासी समुदायहरूबाट संरक्षित क्षेत्रमा मात्र पाइन्छन्। विश्वका प्रायः बहुसंख्यक जैविक विविधताले सम्पन्न क्षेत्र (जमिन, पानी) मा सरकारी संरक्षण छैन र यी क्षेत्र ग्रामीण समुदायबाट संरक्षित तथा व्यवस्थित छन्।

नेपालमा जैविक विविधताको स्थिति

नेपाल क्षेत्रफलको हिसाबले सानो भए पनि हावापानी, माटो, उचाइ, भौगोलिक विविधता आदिले गर्दा जैविक विविधतामा सम्पन्न देश मानिन्छ। नेपालमा पहिचान भएका ११८ पारिस्थिकीय प्रणालीहरू मध्ये ८० ओटाले वर्तमान संरक्षण क्षेत्र प्रणालीमा प्रतिनिधित्व गर्दछन्। नेपालको कुल भू-भागको १८% क्षेत्र संरक्षित क्षेत्र भित्र पर्दछ जसमा ९ राष्ट्रिय निकुञ्ज, ४ वन्यजन्तु आरक्ष, १ सिकार आरक्ष, ३ संरक्षित क्षेत्रहरू र ६ मध्यवर्ती क्षेत्रको रूपमा स्थापना गरी तराई, पहाड र हिमाली क्षेत्रका वन, वनस्पति र जीवजन्तुको संरक्षण गर्ने कार्य भइरहेको छ।

नेपालमा ५००० भन्दा बढी फूल फुल्ने प्रजातिका वनस्पति, १८२२ प्रजातिका हुसी, ४६५ प्रजातिका भ्याउ, ६८७ प्रजातिका एल्गी, ५२ प्रजातिका चरा, ६४० प्रजातिका पुतली, १८२ प्रजातिका माछा, १०० प्रजातिका घस्रने जीवजन्तु, ४३ उभयचर प्रजातिहरू पाइन्छन्। फूल फुल्ने प्रजातिहरू मध्ये ५७० प्रजातिका वनस्पतिहरू जडीबुटीको रूपमा प्रयोग गरिन्छन्। विश्वको कुल क्षेत्रफलमध्ये ०.०३% मात्र भू-भाग ओगटेको नेपाल फूल फुल्ने प्रजातिका वनस्पतिहरूमा २६औँ स्थानमा पर्दछ। विश्वकै सङ्कटापूर्ण अवस्थामा रहेका प्रजातिहरूमध्ये २% फूल फुल्ने वनस्पतिहरू, ८% चराहरू, ४% स्तनधारी जीवजन्तु नेपालमा मात्र पाइन्छन्।

यसैगरी नेपालको साइटिस अनसूचीमा १५ प्रजातिका वनस्पति, ५८ प्रजातिका स्तनधारी जन्तु, ४० प्रजातिका चरा, १३ प्रजातिका घस्रने प्राणी, १ प्रजातिको उभयचर, २ प्रजातिका किरा समावेश गरिएका छन्। त्यसैगरी आई.यू.सी.एन.को रातो सूचीमा नेपालमा रहेका २८ प्रजातिका स्तनधारी, २२ प्रजातिका चरा, ९ प्रजातिका घस्रने जन्तु, २ प्रजातिका किरा, ३४१ वनस्पति प्रजाति, १६१ प्रजातिका जीवजन्तु नेपालमा मात्र पाइन्छन् भने ६० प्रजातिका वनस्पति सङ्कटापन्न अवस्थामा छन्।

जैविक विविधतामा धनी मानिने नेपालको मध्य पहाडी क्षेत्र वर्तमान संरक्षित क्षेत्र पद्धतिमा यथेष्ट रूपले समेटिएको छैन। तर स्थानीय जनताको प्रत्यक्ष सहभागितामा सामुदायिक तथा कबुलियती वन समूह गठन भई वन र वनस्पतिको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्ने कार्य भने भइरहेको छ।

नेपालमा पाइने वन्यजन्तु, वनस्पति, चरा, सरिसृप, उभयचर र पुतली प्रजातिमध्ये कतिपय प्रजातिहरू राज्यबाट समय समयमा गरिने नीति परिवर्तन, राजनीतिक परिवर्तन, भौतिक विकास, मौसम परिवर्तन, प्रदूषण, वासस्थानको विनास, जनसंख्या वृद्धि, बढ्दो वजारीकरण, वन पैदावारको अनियन्त्रित र अवैज्ञानिक सङ्कलन, डढेलो, अनियन्त्रित चरिचरण र वन्यजन्तुको चोरी तथा अवैध व्यापारका कारण लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् ।

विभिन्न ऐन तथा नियमावलीमा जैविक विविधता सम्बन्धी भएका प्रमुख व्यवस्थाहरू

- **बिरुवा संरक्षण ऐन, २०२९:** बिरुवा र बिरुवाबाट उत्पादित सामग्रीको ओसारपसारमा नियन्त्रणका साथै वनस्पतिमा लाग्ने रोग तथा किराको नियन्त्रण गरी जैविक विविधता संरक्षणमा जोड दिएको,
- **राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९:** वन्यजन्तुको संरक्षणका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, मध्यवर्ती क्षेत्र, सिकार आरक्षको स्थापना तथा विस्तार, दुर्लभ तथा महत्वपूर्ण वन्यजन्तु चरा, वनस्पति र अन्य जीवजन्तुको संरक्षणमा विशेष चासो राख्दै जैविक विविधता संरक्षणमा जोड दिएको छ । त्यसैगरी सो ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी श्री ५ को सरकारले २७ प्रजातिका स्तनधारी, १० प्रजातिका माछा, १२ प्रजातिका पुतली, ९ प्रजातिका चरा र ३ प्रजातिका घस्रने प्राणीलाई कानुनी संरक्षण प्रदान गरेको छ,
- **वन नीति, २०३३:** वन संरक्षण र व्यवस्थापनमा जनसहभागितालाई प्राथमिकता दिने,
- **बीउ ऐन, २०४५:** गुणस्तरीय बीउ उत्पादन र वितरण गर्न प्रोत्साहित गरी वाली उत्पादनमा विविधता ल्याई कृषिजन्य जैविक विविधतामा जोड दिएको छ,
- **वन विकास गुरुयोजना, २०४६:** वनको समग्र व्यवस्थापन गर्न सा.व.लाई प्रमुख कार्यक्रमका रूपमा अंगालेको,
- **वन ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५१:** वन्यस्रोतको संरक्षण र व्यवस्थापनबाट वनसँग सम्बन्धित जैविक विविधता संरक्षणमा जोड दिँदै वनको व्यवस्थापन र स्वामित्वको हिसाबले सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सा.व., निजी वन, कबुलियत वन तथा धार्मिक वनको वर्गीकरण गरेको छ । त्यसैगरी सो ऐन र नियमावलीको अधिनमा रही श्री ५ को सरकारले जैविक विविधता संरक्षण गर्ने उद्देश्यले १७ वनस्पति प्रजाति र १ वन पैदावार नेपाल बाहिर निर्यात गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ,
- **आठौँ पञ्च वर्षिय योजना, २०४९-२०५३:** जैविक विविधता, प्रकृति, वातावरण र स्रोत संरक्षणमा जोड दिएको,
- **नेपाल वातावरण नीति र कार्ययोजना, २०५०:** जैविक विविधता संरक्षणका लागि कृषिजन्य पैदावारको उत्पादनमा जोड,
- **दीर्घकालीन कृषि विकास योजना २०५२:** जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै कृषिजन्य पैदावारको उत्पादनमा बढी जोड दिने,
- **वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३:** वातावरण संरक्षणको विषयलाई प्रमुखताका साथ उठाई जैविक विविधता संरक्षण तथा प्रदूषण नियन्त्रणमा जोड दिएको छ,
- **नवौँ पञ्च वर्षिय योजना, २०५४-२०५८:** जैविक विविधता व्यवस्थापनमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापनमा जोड दिइएको छ,
- **दशौँ पञ्च वर्षिय योजना, २०५९-२०६४:** वन, वनस्पति, भू तथा जलाधार एवं जैविक विविधताको संरक्षण व्यवस्थापन तथा वन पैदावारलाई उच्चमका रूपमा विकसित गर्नुका साथै वातावरण सन्तुलन गर्दै वन पैदावारको आपूर्तिमा निरन्तरताको लागि प्रत्येक गा.वि.स. मा जैविक विविधताको अभिलेख राख्ने ।

श्री ५ को सरकारले माथि उल्लेख गरिएका नीति, ऐन र नियमको कार्यान्वयन गर्दै जनताको प्रत्यक्ष सहभागितामा केही हदसम्म भएपनि जैविक विविधता संरक्षणको कार्य गर्दै आएको छ । तर अझै यी नीति, ऐन र नियमको व्यापक प्रचार प्रसार गर्नुपर्ने खाँचो देखिन्छ । त्यसैगरी सम्बद्ध सरोकारवाला, सरकारी, गैर सरकारी सङ्घसंस्था, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रलाई समेत समेटी जैविक विविधता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

त्यसैगरी दशौं योजनाको कार्यान्वयन व्यवस्था अन्तर्गत जैविक विविधता संरक्षणमा निम्न कुरामा जोड दिइएको छ:

- क) वन क्षेत्रको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोग गर्दा जनसहभागितालाई महत्व दिने,
- ख) भू-परिधीय अवधारणाका आधारमा जैविक विविधता संरक्षण, दिगो व्यवस्थापन र उपयोगमा जोड दिने,
- ग) जैविक विविधता र स्थानीय ज्ञान भण्डारको अभिलेख राख्ने,
- घ) वन क्षेत्रका कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा समन्वय गरी स्थानीय समुदाय, निकाय र सम्बन्धित विज्ञ समेतको संलग्नतामा पहिचान भएका दुर्लभ एवं सङ्कटपूर्ण प्रजातिका वनस्पति तथा वन्यजन्तुको विकास र प्रवर्द्धनलाई महत्व दिने,
- ङ) जैविक विविधता संरक्षणमा महिला, गरिब तथा पिछ्छडिएको वर्गलाई संलग्न गराई उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक स्तरमा सुधार ल्याउन सहयोग गर्ने,
- च) जैविक विविधता र कार्यान्वयन योजनालाई आधिकारिक रूप दिई प्राथमिकताका आधारमा क्रमशः परिचालन गर्दै जाने,
- छ) वन, वनस्पति र वन्यजन्तु संरक्षणमा जनचेतना अभिवृद्धिका साथै स्थानीय जनसमुदायलाई यस कार्यक्रममा बढी भन्दा बढी संलग्न गराई आयआर्जन तथा रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउने,
- ज) जैविक मार्ग कायम गरी दीर्घकालीन रूपमा वन्य स्रोतको विकासका लागि दुर्लभ तथा सङ्कटपूर्ण वनस्पति र जीवजन्तुको संरक्षणतर्फ जोड दिने ।

नेपालमा जैविक विविधता सम्बन्धी भएका प्रमुख कार्यक्रमहरू

जैविक विविधता नेपालको आर्थिक पक्षको प्रमुख स्रोत हो, जसले खाद्यान्न, काठ, इन्धन, औषधी तथा अन्य गैरकाष्ठ पैदावारको प्रत्यक्ष आपूर्तिमा योगदान पुऱ्याइरहेको हुन्छ । त्यस्तै अप्रत्यक्ष रूपमा भू तथा जल संरक्षण, मौसम नियन्त्रण, माटोमा खाद्यतत्वको संग्रह र प्रदूषण नियन्त्रणको कार्यमा जैविक विविधता स्रोतको अर्को महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

श्री ५ को सरकारले जैविक विविधताको संरक्षण तथा व्यवस्थापनबाट वातावरण सफा र स्वच्छ कायम राख्न स्थानीय जनतालाई वातावरणीय न्यायबारे सचेतन र सशक्तिकरण गर्ने कार्ययोजना बनाएको छ । सबैको संलग्नतामा सहभागितात्मक जैविक विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन र त्यसको दिगो एवं न्यायोचित वितरण गर्न यस विषयलाई राष्ट्रिय विकासको योजनामा एकीकृत गर्नका लागि राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना २०६० तयार गरेको छ । नेपालको जैविक विविधता संरक्षणमा निम्न कार्यक्रम सञ्चालनमा छन् :

नेपालमा हालसम्म १३,१२३ वन उपभोक्ता समूहहरू गठन भई १०,६४,१६३ हेक्टर क्षेत्र सा.व.को रूपमा व्यवस्थित छ,

त्यस्तै करिब २,१०० वन समूहहरू गठन भई ९०० हेक्टर क्षेत्र १६,००० घरधुरीको संलग्नतामा कबुलियती वनको रूपमा व्यवस्थापन गरी वन संरक्षण र रोजगारीका अवसरहरू पनि सिर्जना भएका छन्,

त्यस्तै ९ ओटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, ४ ओटा वन्यजन्तु आरक्ष, १ सिकार आरक्ष, ३ संरक्षित क्षेत्र र ६ मध्यवर्ती क्षेत्रको स्थापना गरी संरक्षित क्षेत्र वरपरका जनतालाई वन, वनस्पति र वन्यजन्तुको संरक्षणमा प्रत्यक्ष संलग्न गराउन राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागले विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ,

वनस्पति विभाग अन्तर्गत ७ जिल्लामा जिल्ला वनस्पति कार्यालयको स्थापना भई दुर्लभ तथा महत्वपूर्ण वनस्पतिको अनुसन्धान, नर्सरी प्रविधि, खेती विस्तार र व्यवस्थापन गर्नुका साथै केन्द्रीय र क्षेत्रीयस्तरमा वनस्पति उद्यानको स्थापना गरी वनस्पतिको संरक्षण, अनुसन्धान तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्य भइरहेका छन्,

भू तथा जलाधार संरक्षण विभागअन्तर्गत २० वटा जलाधारक्षेत्रमा स्थानीय उपभोक्ताहरूको सहभागितामा ७१५ वटा सामुदायिक विकास संस्था अन्तर्गत ३०,००० घरधुरी संलग्न भई करिब १,३०० वर्ग किलोमिटर जलाधारक्षेत्र व्यवस्थापन गर्ने कार्य भइरहेको छ,

नेपालको जैविक विविधता संरक्षणमा सा.व. कार्यक्रमको योगदानलाई संस्थागत गर्न विभिन्न क्षेत्रबाट विभिन्न कार्यहरू भइरहेका छन् । यसै सन्दर्भमा 'सहभागितामूलक एकीकृत जैविक विविधता व्यवस्थापन कार्यक्रम', ले नेपालका ५ ओटा जिल्लाका सा.व. समूहहरू तथा सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य गरिरहेको छ । यस अध्ययन कार्यक्रमको प्रारम्भिक चरणमा देखिएका जैविक विविधता सम्बन्धि सकारात्मक पक्ष तथा चुनौतीहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालको जैविक विविधता संरक्षणमा देखिएका सकारात्मक पक्ष र चुनौतीहरू

सकारात्मक पक्ष

- जैविक विविधता संरक्षण सम्बन्धी नीति, ऐन तथा नियम कार्यान्वयन हुनु,
- सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रहरूबाट जैविक विविधता सम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान जस्ता कार्य गरिनु,
- नेपालको कुल क्षेत्रमा ३७% भू-भाग वनले ढाकिनु र १८% भू-भाग संरक्षित क्षेत्र घोषणा हुनु,
- वन क्षेत्रमा स्थानीय जनताको सहभागितामा वन, वन्यजन्तु र वनस्पतिको संरक्षण र व्यवस्थापनका कार्यहरू हुनु । जस्तै मध्यवर्ती क्षेत्र, सा.व., कबुलियती वन तथा सामुदायिक विकास समूह जस्ता संस्थाको स्थापना हुनु,
- अन्तर्राष्ट्रिय, द्विपक्षीय र बहुपक्षीय दातृ सङ्घसंस्था तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूले नेपालको जैविक विविधता संरक्षणको विषयमा चासो राखी सहयोग गर्नु ।

चुनौतीहरू

- जनसंख्या वृद्धि (खासगरी तराई भेगमा) को कारणले वनमा चाप परी वन, वनस्पति र वन्यजन्तुको बासस्थानमा विनास हुँदै जानु,
- वन क्षेत्रको एकीकृत योजनामा जैविक विविधता संरक्षणको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन नहुनु,
- जैविक विविधताको अर्थ, महत्व, व्यवस्थापन र लाभांस बाँडफाँटबारे जनचेतनाको अभाव (जस्तै जैविक विविधता भन्नाले साधारणतया संरक्षित क्षेत्र र जङ्गली जीवजन्तुहरू मात्र बुझ्नु),

- सा.व., संरक्षित क्षेत्र, कबुलियती वन तथा सामाजिक विकास समूहले जैविक विविधता संरक्षण क्षेत्रमा गरेको योगदानबारे पर्याप्त अध्ययन नहुनु,
- सरकारी र गैरसरकारी सङ्घसंस्था तथा उपभोक्ता समूहहरूमा जैविक विविधता संरक्षण सम्बन्धी कुराहरूलाई सार्वजनिक चासोको विषय नबनाइनु,
- स्थानीय समुदायका व्यक्तिहरूसँग रहेको जैविक विविधता व्यवस्थापन तथा सदुपयोग सम्बन्धी व्यावहारिक ज्ञान, सीप र अनुभवको प्रयोग कम हुनु,
- सा.व. उपभोक्ता समूहको सुशासन तथा संस्थागत विकासमा कमी हुनु,
- जैविक विविधता संरक्षणबाट वन पैदावारको बहुउद्देश्य उपभोग सम्बन्धी व्यावहारिक ज्ञान, सीप र अनुभवको प्रयोग कम हुनु,
- जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रममा एकीकृत योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा समन्वयको कमी । (जिल्ला वन कार्यलय / राष्ट्रिय निकुञ्ज / भू-संरक्षण कार्यलय / वनस्पति कार्यलय)
- संरक्षित क्षेत्र नजिकका मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समूह र सा.व. उपभोक्ता समूहहरूमा परस्पर आदानप्रदान र समन्वयको कमी,
- सम्भाव्य संरक्षित क्षेत्र (जस्तै: संखुवासभाको मिल्के, जलजले क्षेत्र) मा गठन भएका सा.व. उपभोक्ता समूहहरूको जैविक विविधता संरक्षणमा उपभोगको अधिकार सुनिश्चित नहुनु ।

नेपालको जैविक विविधताको व्यवस्थापन र वृद्धिमा निरन्तर रूपमा जैविक स्रोत उपयोग गर्न सकिने सम्भावनाहरू प्रशस्तै छन् । तर तिनीहरूको स्रोत पहिचान, योजना निर्माण, कार्यान्वयन, न्यायोचित लाभांस वितरणमा नीतिगत, संस्थागत तथा कानुनी सुधारका साथै सम्बद्ध सरोकारवालाहरूमा कार्यगत समन्वयको टड्कारो आवश्यकता महसुस गरिएको छ र यसलाई सफल पार्न निम्न पक्षहरूमा ध्यान पुऱ्याइनु आवश्यक देखिन्छ ।

नीतिगत पक्ष

- जैविक विविधतामा ह्रासका कारणहरू विश्लेषण गरी त्यसलाई समेटेर एकीकृत योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि नीति पुनरावलोकन गरी लागू गर्नुपर्ने,
- श्री ५ को सरकार, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र र प्राज्ञिक क्षेत्रहरूको समन्वयात्मक अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष तथा सुझावलाई जैविक विविधता सम्बन्धी नीति कार्यान्वयन गर्न कानुनी तथा संस्थागत संरचनाको व्यवस्था, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्यांकन पद्धतिको विकास गरिनुपर्ने ।
- जैविक विविधता संरक्षण र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सङ्घसंस्थाबीच कार्यगत सहकार्य गरिनुपर्ने,
- संखुवासभाको मिल्के, जलजले, लालिगुराँस क्षेत्र, डोटीको खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जसँग जोडिएको क्षेत्र, म्याग्दी जिल्लाको उच्च पहाडी क्षेत्रमा रहेका सा.व. उपभोक्ता समूह तथा अन्य क्षेत्रका सा.व. उपभोक्ता समूहहरूको जैविक विविधता संरक्षणमा गरेको योगदानको कदर गर्दै स्थानीय समुदायको सहभागिता र उपभोगको अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्ने,
- राष्ट्रियस्तरमा रहेका जैविक विविधतामा सम्पन्न क्षेत्रको पहिचान, योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिनुपर्ने,
- हाल लागू भइरहेका वन कार्यक्रम जस्तै: मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन, सा.व. व्यवस्थापन, कबुलियती वन व्यवस्थापन, सामुदायिक जलाधार व्यवस्थापन आदिमा जैविक विविधता व्यवस्थापन सम्बन्धी योजना एकीकृत गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।

कार्यान्वयन पक्ष

- स्थानीय र जिल्लास्तरमा रहेका खासखास जैविक विविधतामा सम्पन्न क्षेत्रहरूको पहिचान, एकीकृत योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिनुपर्ने,

- जैविक विविधता संरक्षणसँग सम्बन्धित सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र तथा स्थानीय निकायबीच कार्यगत समन्वय गरी योगदानका आधारमा लाभांशको बाँडफाँट न्यायोचित तरिकाले गर्नुपर्ने जसमा स्थानीय तहमा रहेका परम्परागत उपभोक्ता समूह/समुदायहरूको पहुँच सुनिश्चित गरिनुपर्ने,
- जैविक विविधता व्यवस्थापन सम्बन्धी स्थानीयस्तरमा रहेका ज्ञान, सीप तथा अनुभवलाई व्यापक रूपमा अध्ययन, अनुसन्धान, लेखन र प्रचारप्रसार गर्दै प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने,
- वन क्षेत्र ठूलो र उपभोक्ता संख्या कम भएको क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षणमा स्थानीय सा.व. उपभोक्ता समूह हरुबाट पर्याप्त प्रयास भएको देखिन्छ। साथै वन क्षेत्र सानो र उपभोक्ता संख्या बढी भएको क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षणका अप्ठेचाराहरूमा सामन्जस्यता ल्याउनुपर्ने,
- जैविक विविधता संरक्षण व्यवस्थापनमा स्थानीयस्तरमा भएका सफलता तथा परिवर्तनहरू जस्तै: सा.व., कबुलियती वन समूहहरूले गरेका जैविक विविधता सम्बन्धी सफल कार्यहरूको अध्ययन, सङ्कलन र प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने,
- सा.व.को कार्ययोजनामा सम्भाव्य जैविक विविधता व्यवस्थापनका प्रावधानहरू सहभागितामूलक तरिकाले समेटिनुपर्ने,
- वन कर्मचारीहरू तथा सेवा पुऱ्याउने अन्य सङ्घसंस्थाहरूलाई सहभागितामूलक जैविक विविधता, संरक्षण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी अभिमुखीकरण तथा पुनर्ताजगी तालीमको आयोजना गर्नुपर्ने,
- विभिन्न प्रजातिहरूको स्रोत आकलन गरी वन सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्ने,
- जैविक विविधता संरक्षणका फाइदाहरू तथा स्थानीय वन उपभोक्ताहरूको आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने प्रणालीको प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने।

अन्त्यमा जैविक विविधता संरक्षण र व्यवस्थापनमा संलग्न सरोकारवालाले तलका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नुपर्ने देखिन्छ :

- जैविक विविधता संरक्षणका लागि गरिने योजना ग्रामीण सामुदायिक उपभोक्ता समूहहरूले धान्न सक्छन् कि सक्दैनन् ?
- श्री ५ को सरकारले स्थानीय समूहहरूको परम्परागत उपयोगलाई उपेक्षा गरेर जैविक विविधता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कार्यान्वयन गर्न सक्छ कि सक्दैन ?
- नेपाल जस्तो जैविक विविधतामा सम्पन्न र आर्थिक रूपमा कमजोर देशमा विशेष गरी तराईमा दीर्घकालीन रूपमा जैविक विविधता व्यवस्थापनमा तालमेल ल्याउन सकिन्छ कि सकिँदैन ?
- नेपालमा सामुदायिक सहभागितामा आधारित विभिन्न कार्यक्रमहरू जस्तै: सा.व., कबुलियती वन, सामुदायिक विकास समूह आदिमा कसरी जैविक विविधता संरक्षण व्यवस्थापन कार्य एकीकृत गर्न सकिन्छ त्यसको खोजीका लागि पहल कसले गर्ने र कसरी गर्ने ?
- नीतिनिर्माण र कार्यान्वयन पक्षमा सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजलाई जैविक विविधताको दिगो व्यवस्थापनमा कसरी सहकार्य गराउन सकिन्छ ?

(लेखक द्वय क्रमशः वन विभाग र गैरसरकारी संस्थामा आवद्ध हुनुहुन्छ।)